

*др Војислав Становчић,
професор Факултета политичких наука у Београду*

ПРАВА И СЛОБОДЕ КАО ЕЛЕМЕНАТ УСТАВНОСТИ И СОЦИЈАЛИЗМА

I

Права и слободе представљају проблем који се у контексту човековог политичког организовања и његовог положаја у организованом друштву јавља као предмет социјалне и политичке филозофије, права, књижевности и уметности, такорећи од првих писаних трагова које је човек о својим размишљањима оставио, а од времена грчких софиста до данас предмет је свих значајнијих покушаја систематског разматрања положаја човека у држави, у односу на власт и у односу на друге људе. Нови век у којем се развила модерна филозофија човека са бројним школама и правцима, упоредо са напредовањем модерне теорије демократије и праксе изградње њених институција кроз буржоаско-демократске револуције, донео је коперникански обрт у третирању човека у односу на друштво и државу, стављањем јединке у центар пажње демократске политичке и правне мисли.

Човекова тежња да савлада природне нужности и друштвено и политичко угњетавање провлачи се као потка на којој идеја ослобађања постаје покретачки мотив, а степен остварености слободе постаје мерило колико је човек успео и колико је друштво узнапредовало. Хегел је, а није у том погледу био ни први ни последњи, напредовање, односно развитак људског друштва видео као напредовање свести о слободи. У том напредовању од источњачког деспотизма, односно човековог детињства у којем је само један слободан, преко античког периода у којем је мањина слободна долазимо до, по Хегеловом мишљењу, највишег степена развитака идеје о слободи, чији је он био савременик и која је стигла до степена да су сви слободни. Као што су показали већ младохегеловци, опседнути проблемом еманципације, било је и у Хегелово време и после њега оних који још нису били постали део оног „сви су слободни”. Маркс се суочава с великим друштвеним проблемима и изазовима мисли која је хтела да свет коренито мења. Подстақнут је човековим отуђењем у друштвеном свету (производном, политичком, културном, религијском, моралном). Он је посветио цео живот идеји ослобођења рада, без којег не може бити праве људске еманципације. Сва његова теоријска истраживања и политичка делатност имали су да томе служе. Сложеност ове проблематике и уплетеност мноштва чинилаца утицали су да циљеви и

средства доживљавају инверзију на дугом и компликованом путу на којем један корак може да противречи другоме. Зато су и међу социјалистима и комунистима проблеми човекових слобода били стални предмет контроверзи, идејних и политичких конфронтација.

Настанком организованог радничког покрета усвајањем социјалистичких опредељења од стране дела тог покрета проширени су концептуални оквири у којима је проблем човекових права и слобода разматрала класична политичка теорија. Социјалистички покрет ставио је у први план економска и социјална права, уз претпоставку да ће очувати и политичка права и слободе које су у развијенијим земљама освајане током XVIII и XIX века. Међутим, раднички покрет није имао јединствено становиште у погледу начина постизања слободе и једнакости, о путевима и средствима којима би се ове вредности могле остварити. Већ у оквиру Прве интернационале јасно су се испојиле разлике у гледиштима каква ће бити судбина човекове слободе у будућем комунистичком друштву. Контроверзе између Маркса и Бакуњина карактеристичне су не само за то раздобље развитка радничког покрета и социјалистичке мисли, него су тада издиференцирани одређени приступи и овим проблемима који ни до данас нису изгубили актуелност.

Многоброни су проблеми остваривања људских слобода у савременом друштву. Многи савремени мислиоци су допринели да се ова питања осветле из различитих углова и да добију одређено место у уставно-правним и политичким системима данашњих држава. Међу личностима које су својим теоријским радовима, политичким ангажманом и васпитавањем млађих генерација у духу свести о значају човекове слободе за остваривање суштине њихове личности и за напредовање друштва у правцу хуманизма и благостања, може се с пуно основа убројити академик др Јован Борђевић, током неколико деценија професор Правног факултета у Београду, и доајен југословенске политичке науке, који је лично допринео уставноправном уобличавању устава нове Југославије на тековинама модерног конституционализма. Он је код својих многобројних студената развијао свест о значају човекових права, слобода и дужности за успостављање бољег и хуманијег света. Овде ћемо указати само на неке значајније идеје и концептуалне оквири у којима је разматрао проблеме човекове еманципације, теоријски проширујући традиционално подручје интересовања за проблематику људских права, слобода и дужности, и настојећи да то проширење буде и практично реализовано путем уобличавања у делатне правне и политичке установе.

II

Академик Јован Борђевић се пет деценија плодносно бави изучавањем питања од изузетног друштвеног и теоријског значаја, дајући значајне доприносе политичким и правним наукама. Своја теоријска истраживања, која су истовремено била и показатељ морално-политичког ангажмана, започео је испитивањем односа државе и друштвених класа, анализирајући овај однос помоћу марксистичког категоријалног апарата и суочавајући неке основне поставке марксистичке теорије (као ону о одумирању државе) са искуствима тада једине земље која се определила

за пут изградње социјализма, и указујући на опасност какву представља бирократија. Убрзо затим, он се представља југословенским читаоцима научних часописа разматрањима о појединим значајним мислицима и струјама XX века на подручју права, социологије, политичке теорије, анализа теорије и историје демократије као и са критичким приговорима који су јој упућени. Бавећи се јавним мњењем, којем је уочи рата посветио посебну књигу, проблематиком федерализма и упоређивањем либералне и корпоративне државе, он на релацији грађанин-власт, у концепцијама права, демократије и у дубљим мотивима за федералну дистрибуцију власти налази ону полугу која би уз неки чврст ослонац могла послужити као инструмент мењања ондашњег незадовољавајућег стања.

Историја је донела промене које су у Југославији ставиле на дневни ред питања њеног уставноправног конституисања и Борђевић се као професор и непосредни учесник у стварању првог и каснијих устава нове Југославије окренуо проблемима конституционализма с којим се ова земља заправо тек после другог светског рата упознала на једној широкој социјалној основи. У том контексту он је људска права и слобода третирао као битан елемент уставности, откривајући студентима, одушевљеним за промене, и ону страну политичког и правног живота која у уставним гаранцијама и појму правне сигурности налази орјентир за политичко деловање и правничко поступање у духу класичних максима које представљају израз и домет цивилизаторске улоге права. Васпитавао је послератне генерације правника на нашим слободарским традицијама, али и на онима у чијим темељима су биле велике повеље о слободама — од *Мagne carte*, *Вирџинијске декларације*, *Декларације независности* и *Декларације о правима човека и грађанина* до *Декларације о правима радног и експлоатисаног народа* те на историји борбе за *Habeas corpus* и за начела која је овај принцип подразумевао.

Раскорак нормативног и стварног био је проблем током целе политичке историје, али ипак је изградња правних и политичких институција увек била значајан корак у стварању оквира које тек треба испунити правном садржином. Борђевићев допринос овом процесу у нас био је веома велики и вишестран, усмерен на развијање социјалстичке демократије, на теоријско и практично прожимање социјализма демократским и хуманистичким садржајима. Током процеса демократизације и развијања самоуправљања у Југославији, професор Борђевић је тежио да теоријски продуби неке аспекте односа социјализма и демократије и да практично подстакне њихово прожимање, развијајући идеју политичког система схваћеног као превазилажење класичних државних механизма и као оквир демократизације и подршћивања политике. Проблеми југословенског федерализма и међунационалних односа као изузетно значајна специфичност југословенског друштва и политичког система били су предмет његове трајне преокупације; а приступао им је тежећи стварању што повољнијих услова за социјално и национално ослобођење друштвених група, али и што ширег простора за слободније стваралачко и одговорно деловање појединаца — радних људи и грађана. Претпоставка за остваривање многих хуманистичких циљева који су зацртани програмском оријентацијом СКЈ јесте развијање демократске политичке културе која је неразвијена на нашем географском простору

оптерећеном вишеслојним ауторитаризмом. Зато је упоредо с развијањем концепција о политичким идејама и политичким институцијама које могу бити основица једне демократске политичке културе, проширивао и класичне оквири у којима се проблем људских права и слобода третирао.

III

Критички оцењујући концептуалне оквири у којима је проблематика слободe у новије време обрађивана, професор Борђевић је те оквири истовремено проширивао. По његовом мишљењу нису довољни ни само филозофско-антрополошки приступи и идеје о слободи као суштинској генеричкој карактеристици човека, нити правно-позитивистичке теорије и решења која су распрострањена и у буржоаским и у социјалистичким земљама, а која проблем човекових права и слобода сужавају и ограничавају. Телеолошка подлога ових ограничења је схватање да је човек грађанска односно политичка индивидуа, производ друштва односно државе, из чега се онда даље изводи став да у ствари држава има власт чији је објект човек па му ова дозвољава или га овлашћује да нешто чини или не чини (вид. *Социјалистичко самоуправљање и слобода човека и њихова заштита*, 1979; и *Социјализам и слобода* 1982). Спроводећи овакву праксу, социјалистичка држава се често позива на Маркса, иако је та пракса супротна његовој концепцији човекове еманципације на коју се позива.

Професор Борђевић је свестан једног проблема који налази одјек у радовима посвећеним проблемима слободe и демократије у социјализму. Тај проблем је био предмет контроверзи од самих почетака социјалистичког радничког покрета, није губио у значају током развојка и јачања покрета, већ је често био вододелица по којој се и у XIX и у XX веку овај покрет делио на струје, секте, фракције, нове покрете. Још у време Прве интернационале предмет политичког и идејног сукобљавања било је питање да ли ће будуће комунистичко друштво бити друштво у којем ће „слобода сваког појединца бити услов слободe за све“ како су то писали Маркс и Енгелс у *Манифесту комунистичке партије*, или ће то друштво бити „негација слободe“ како је то оптуживао Бакунин сматрајући да „комунизам све снаге друштва концентрише у држави која их прождире“. Протеком времена ово питање није изгубило ни у значају ни у оштрини којом се постављало, а после прве пролетерске револуције наново је заоштрено, да би стаљинизам дао нове поводе за распламсавање контроверзи. Историјски и теоријски гледано, социјализам се јавио као покрет за новим и ширим слободама, а марксизам је том покрету дао идејно оружје својим концепцијама о ослобађању рада од експлоатације и доминације. Или како професор Борђевић каже на једном месту — „Социјалистички покрет је рођен из идеје слободe, у условима ropства“. Међутим, практично је реални социјализам дошао у антиномичан однос са идејом слободe. Професор Борђевић не прати историјске манифестације и еволуцију ове антиномје у свим историјским појединостима, али узима у обзир да тај преображај чини један од елемената ситуације у којој се проблем слободe у социјализму има разматрати.

Марксистичка теорија слобода, написао је на једном месту Јован Борђевић, истовремено је филозофска и политичка. Настављајући и превазилазећи значајна претходна схватања о генеричкој природи човека, Маркс је решење проблема слобода налазио у процесу у којем би човек спознао и организовао своје сопствене снаге као друштвене, што би водило томе да човек друштвену снагу не отуђује од себе као политичку снагу. Удубљујући се касније у економске студије, Маркс је својем схватању слобода додао и једну детерминистичку црту, сматрајући да слобода почиње тек тамо где престаје царство нужности тј. рад наметнут потребама и спољном нужношћу односно да слобода наступа изван сфере материјалне производње. Али, Маркс је исто тако у свом поимању слобода одбацио свако тјторство или русоовско схватање да човека можемо натерати да буде слободан уколико то он добровољно не прихвата. На Марксов став да „појам слобода не обухвата само садржину, него исто толико и начин мог живота, не само то да ја чиним оно што је слободно, већ и да ја то чиним слободно“ надовезује професор Борђевић своја разматрања значаја самоуправљања за човекове слобода (вид. *Социјалистичко самоуправљање и слобода човека и њихова заштита*).

Професор Борђевић у више радова дотиче овај проблем дуализма у марксистичком поимању човекове слобода у друштвеном контексту и у вези са историјским процесима. Ту је проблем социјалног детерминизма и слобода као међусобно контрадикторних категорија, које баш зато што су опозите, помажу да се узајамно одреде. Проблем је у нашем веку имао и своју практичну страну у томе што строги детерминизам ограничава концептуално поимање и просторе могуће примене и остваривања слобода и што сваки човеков избор, који суштинска одредба слобода, своди на питања од секундарног значаја.

У социјалистичком хуманизму, као идејној оријентацији и самоуправљању као друштвено-економском и политичком систему и односу, аутор налази инспирацију и оквир за нови приступ човековим правима и слободама у социјализму. Он људске слобода и права третира као средства за учвршћивање социјалистичких друштвених основа и истовремено и као услов њиховог развијања. Њихово негирање и схватања која то оправдавају новим варијантама „државног разлога“ он критикује. Узроке за таква стања налази у подрећености читавог друштва једној његовој институцији. Из тога произлази бирократија и технократија као друштвени однос и отуђивање власти и друштвеног богатства. О томе је он доста писао и може се рећи да је имао пионирску улогу у теоријском објашњавању и критичкој анализи нарочито технократије као релативно нове појаве у савременом друштву и у социјализму.

У низу узрока непоштовања човекових права у савременим друштвима, професор Борђевић је више пута указивао на један који по својој природи обезвређује улогу људске јединке свдећи је на ништицу у односу на државу. То је тенденција ка успостављању тоталитарних друштава која превазилазе дуализам између државе и друштва, али на један за човека погубан начин, јер се сваки појединац и свака установа интегришу у један свемоћни механизам који брише статус слободног човека, право изједначаје с дужношћу, дужност са одговорношћу.

У више радова о тзв. масовном друштву, о бирократској и технократској доминацији, о проблемима слобода у савременом друштву, академик Борђевић указује како данашњем човеку не прети само опасност од класичне „полицијске државе“, него је изложен и многобројним новим облицима репресије и контроле помоћу електронских „гаџета“ или „играчака“ и моћних мегакомпјутера са „банкама података“, који ефикасније и тоталитарније него класична полиција одузимају човеку приватност, интимност и људски лични и породични интегритет, погађајући људску личност у целини и њену потребу за сигурношћу. Бежање у природу, како су то саветовали неки антички филозофи и касније Жан Жак Русо и Хенри Торо, није више могуће нити је гаранција да се може наћи надокнада за изгубљене слобода и срећу.

Угрожавање људских права и слобода, како то указује професор Борђевић, данас највише произлази из мера којима као каквим циновским мрежама држава обухвата и све више заплиће савремено друштво, али из несигурности и немоћи старог друштва, које стога тражи излаз у инсистирању на „безбедности“, која је нови вид и пракса *Staatsraisona*. Анализирајући како капитализам врши обезличавање човека дајући примат стварима (најважније је имати) и како етатистички социјализам друштво и државу конституише на хијерархијској основи у којој привилегије деле људе и уводе антиномију друштво-појединац, он пише како оба система стварају растојања, подвајања и самоће и како је човек принуђен да прибегава самоћи као властитој заштити. У раду *Социјализам и слобода*, у којем су синтетизована његова истраживања и промишљања овог проблема, професор Борђевић пише да у савременом свету „друштвени контакти постоје све више само у гомили, у редовима, у гурању за боље место. Све мање има могућности и потребе за људским контактом; људска лица су изгубила осмех; а осорност, прикривена или отворена нетрпељивост (чак и мржња) и незадовољство собом и другима, испуњавају понашање и живот све већег броја појединаца и група. Услед тога све више не живимо свој живот него пролазимо поред њега ... Ако човек није човеку вук као што је Хобс тврдио, није му ни циљ, као што је Маркс желео, постајући му све више средство и туђинац.“ Из овакве дијагнозе времена и стања духа и међуљудских односа, аутор није извео закључке који би затварали перспективе, већ је извео закључак у прилог потребе, и неопходности, да се човекова права и слобода ојачају, јер без њих савремена друштва неће моћи обезбедити оне друштвене и међуљудске комуникације и везе које су сваком друштву нужне и које су стара друштва остваривала улогом примарних друштвених група и ужих заједница, а које савремена друштва морају развијати на другим основама ако неће да подстакну један нови песимизам који у технологији и савременом друштву не види довољно простора за човека и његове потребе. Данашња отуђеност човека подстакла је песимистичка предвиђања као што је мишљење да присуствујемо „паду људи“, како то каже Клод Леви-Строс, или да је „човек“ скорошњи изум и да се приближава његов крај, како каже Мишел Фуко. Професор Борђевић тражи алтернативу стањима која потхрањују овакав песимизам, и налази је у идеји и пракси самоуправљања, моралне и интелектуалне аутономије коју оно потенцијално носи и у ширењу човекових права и освајања нових слобода о којима он пише. Он сматра да су током људске историје

два чиниоца спутавала човеково напредовање ка слободи: доминација и власт с једне стране и антинаучни традиционализам с друге стране. Или другим речима, ради доминације над човеком практикује се његово држање у статусу поданика и његово затупљивање схемама које не кореспондирају стврности. Зато нас упозорава да страх од губитака доминације наводи владајуће и привилеговане групе не само да повремено прибегавају изливима репресије и насиља, већ и да то претварају у систем. Било би поједностављивање ако би смо данас проблем свели на Кантову оцену да је човек сам скривао своју непросвећеност (и неслободу) и да му је довољно да покаже храброст у служењу својим разумом (*sapare aude*). Несумњиво, Кантова порука и данас има дубоки смисао и велики је потстрек, али су на прагу 1984. средства доминације и манипулације доиста сложена, рафинирана и моћна, иако су пукотине и проитвечности у затвореним системима такође дубље него што је искуство Џорџа Орвела допуштало да се претпостави.

IV

Објављујући најобимније и најзначајније дело, *Политички систем*, Јован Борђевић је у поднаслову — „Наука о човеку и самоуправљању” — сажео најбитније одреднице свога приступа политичком и друштвеном систему социјализма, које су такве природе да од степена њихова развијања и остварења, зависи сама судбина и будућност социјализма. Наиме, полазити од претпоставке да се ограничавањем слобода обезбеђује социјализам показало се као погрешка и илузија од самог почетка његова остваривања. Социјализам, као свој конститутивни елемент има слободу. Ако она изостане, онда се можда пре ради о понављању старог, о репродуковању ауторитаризма под новим именом и евентуално ради неке технолошке мисије, али за социјализам је битно да мора постати боље, слободније и хуманије друштво него што су била претходна. А то социјализму није аутоматски загарантовано. Штавише, има безброј опасности које га вуку да у његово ново рухо увуку скелет старих преживелих ауторитарних формација.

Зато су наука, човек и самоуправљање угаони каменови једног модерног поимања социјализма на којем професор Борђевић инсистира. Његово је палазиште да је данас појам човека у науци и у животу релативизиран и уместо некадашњег схватања о човековој апсолутној датости и одређености унапред, сада превлађује идеја о човековој неидентичности и о битним и разноврсним разликама међу људима. Процес стварања човека као друштвеног бића схваћен је као врло амбивалентан. С обзиром на вишедимензионалност човекове структуре и поливалентност њеног манифестовања (од стваралачких до рушилачких црта, од уздизања у висине хуманизма и алтруизма до пада на дно варваризма и анимализма), теза је професора Борђевића да је за савремену теорију социјализма неопходна савремена и критичка концепција човека, јер „без научног и критичког сазнања о човеку нема научног и критичког концепта социјализма” (*Социјализам и слобода*).

У погледу улоге науке, професор Борђевић је перманентно инсистирао да се без ње не може изграђивати модерни социјализам ни унапре-

дити човеков положај према природи и друштву. Од пише да оживотворење прокламованих или очекиваних права и слобода изискује промене у области теорије и науке о друштву и о политици. Сматра да „још нисмо достигли научну фазу у развоју самоуправног социјализма и да смо у области мисли још под утицајем прве, „метафизичке“ фазе, како то каже парафразирајући Сен-Симона, извео је закључак да се „не може говорити о стабилнијем и зрилијем самоуправном социјализму, ако не постоји свест о нужности преласка у нову, научну фазу“. Вредност социјалистичког пројекта, записао је професор Борђевић, није у распиривању фанатизма о „идеалном друштву“ које би по себи и за себе рађало боље људе, који би опет своју „вољу за моћ“ били спремни да преобразе у солидарност и узајамност, већ почива на жељи и храбрости да се сагледа и мења постојеће. У том контексту су етика и политика чврсто повезане, а „политика се своди на манипулацију и насиље онда кад пресече своје оригиналне и духовне везе са етиком“.

Научни приступ проблемима друштвеног напредовања и човековог ослобађања мора се сукобити са сваким догматизмом и изричитим или имплицитним схватањима о томе да неки друштвени ауторитети *a priori* поседују монопол истине. Не само да наука мора бити сама себи судија, како то стоји у *Програму Савеза комуниста Југославије*, него ни она не може до научних истина доћи праволинијским пројекцијама прошлог и садашњег, већ тражењем у којем је лутање, грешење, део тражења, а методолошка скепса савезник истраживача. Професор Борђевић на више места указује колико је Маркс истицао принцип сумње као пут долажења до истине и као начин слободног истраживања мишљења. Показује се да је то нарочито неопходно кад су у питању сложене теоријске и практичне појаве „и за сваки нови принцип друштва које се мења у складу са својим теоријским пројектом. То се посебно односи — каже проф. Борђевић — на млада друштва која су склона да сваки принцип претворе у реалност или да реалност подижу на ниво принципа“.

V

Могло би се рећи да је следећи угаони камен у темељима Борђевићевог схватања слобода позната идеја о слободи у оквиру закона, односно идеја владавине права. Ова концепција се може погрешно схватити као да се њоме заговара да је дозвољено, или да је човек слободан да ради само оно што закон изричито дозвољава. Предња идеја међутим, има други смисао и без њене примене би и демократија прерасла у охлократију. Ова идеја има дугу историју у коју је професор Борђевић веома систематично упућивао своје студенте. У крајњој линији, владавина права значи да постоје принципи који стоје изнад пуке и једностране политичке воље и подразумева уставност, што значи да су уставом на трајан и изванредан начин утврђени оквири у којима се мора кретати свака власт и унутар којих може да се одвија слободан друштвени живот. Тако идеја владавине права није имала правно-догматску основу, већ прогресиван и слободарски смисао, па су се за њу залагала многа велика имена политичке и правне филозофије и њено остваривање за социјализам може донети позитивне резултате.

Пуни смисао и садржај ове идеје открива нам се тек кад је доведемо у везу с једном другом коју професор Борђевић заговара, а чија примена би захтевала правну праксу различиту од оне с којом се обично сусрећемо. Ради се о принципу да је слободно све што није изричито забрањено и да се забране, као рестриктивна средства и саме морају веома рестриктивно користити. То што се у пракси социјалистичких земаља иде управо обрнутим путем, доводи само до инфлације прописа без правог ефекта на друштвене односе, осим оног који се састоји у пригушивању иницијативе и у отежавању правног промета и слободнијег друштвеног живота. Самоуправном социјалистичком друштву би, бесумње, одговарало начело које је супротно раширеној пракси.

Концепцијом о владавини права у области тзв. субјективних права и слобода, Јован Борђевић се разграничава од тоталитарних и ауторитарних концепција и праксе полицијске државе на једној страни, и с друге стране од либертинских и анархистичких схватања и захтева који не схватају значај институционализације и регулисања политичких односа. Он исто тако у духу класичне политике филозофије схвата да је постојање корпуса права и слобода чинилац који ограничава политички апсолутизам власти и представља елемент реалног друштвеног и политичког устава, јер писани устав може бити у великом раскораку са стварношћу.

Иако је у принципу за слободу у оквиру закона, што је још један начин да се изрази разлика између слободе и самовоље, професор Борђевић сматра да је веома значајна црта југословенског уставног концепта људских права та што се прокламује њихова неотуђивост и прописује њихова непосредна примењивост у пракси на основу самог *Устава СФРЈ*. То има више импликација. Из ових принципа би произлазило да ни Скупштина СФРЈ путем закона не може ограничити одређена права, осим кад је то Уставом предвиђено (а ово би опет морало рестриктивно) или кад је непоходно за остваривање самих ових права. То значи да је могуће постављати питање о уставности евентуалних таквих закона о чему би одлучивао уставни суд. Разлог за зазирање од законског (и још више од подзаконског) регулисања области људских права и слобода јесте вековна пракса злоупотребе правне форме, као и злоупотреба судства да би се ставови, положај и привилегије владајућих слојева одбранили од демократских захтева. У вези с тим је и кварење „духа закона“ и њихове сврхе. На то професор Борђевић указује кад пише да „сами закони више нису онакви какви су били замишљени од времена Перикла: општа, објективна и са системом усклађена норма; нити више имају онај смисао који је чинио њихову легитимност; нису више ни средство одбране и заштите људске слободе, права и мисли. Они су све више техника владања и средство арбитрерности; њихова поплава утиче да их има све лошијих и у нормативно-правном смислу.“ Ово подсећа на онај познати Тацитов став из *Анала* да „што је већа корупција у држави, то има више закона“.

VI

Колико је с једне стране неприхватљиво схватање да човекова права зависе искључиво од тога шта ће државна власт признати као „право“, па да су она према томе по својој природи „подарена“ или „откро-

исана", толико има разлога да се оспорава и не прихвати ни супротно становиште, да човекова основна права не зависе уопште од закона или устава те да их у оваквим документима не треба ни регулисати. Иако иза оваквог схватања стоји хуманистичко опредељење и концепција о човековим природним правима с импликацијом да се регулише само оно што је неопходно, а да све друго буде дозвољено, ипак практични разлози налажу да се заузме став у прилог томе да устав поброји основна човекова права. Она тиме добијају извесну сигурност унутар правног система, а и људи више воле да прецизно знају која су им све права, него да знају да на „све имају право“, а кад им неко буде оспорено, онда немају правног извора на који би се позвали у заштити својих права. Једно средње решење прихвата већина у савременој правној и политичкој науци и такво решење заступа и професор Борђевић. Он се залаже да хуманитарна и политичка права уђу у националне и светске декларације и уставе („Предговор“ за *Људске слободе и права*, 1968). Из тога произлази и високо вредновање одредби југословенског устава да се права примењују непосредно, па за њихово остваривање није потребан неки додатни закон, као и извођење закључка да оно што није правно односно уставом регулисано, као на пример право на штрајк, није ни забрањено, јер је оно дозвољено по општој претпоставци да је дозвољено све што није забрањено.

Јован Борђевић је у више својих радова и иницирањем обележавања значајних годишњица и међународних догађаја везаних за историју људских права (као што су годишњице *Универзалне декларације о правима човека*) увек настојао да се обим и садржина човекових права и слобода проширује како би се „обезбедило, заштитило и изразило оно што је егзистенцијални и перспективни услов основних људских права. То је: одржавање и промена генетичког наслеђа човечанства; контрола рађања и проблем популације данас и сутра; контрола саме еволуције друштва и човека; ново значење живота, личности и смрти. С тим у вези постоје бројна нова права, и то не само право на људски интегритет и „приватност“, већ и право на личну и друштвену одговорност и на разне облике „сопствености“ на објектима где сопственост постаје слобода и личност. У питању су права на смрт и живот, на утицај и социјалне мере, на психолошко и педагошко решавање људских проблема и слично“. Укратко, став је професора Борђевића да човекова права постају не само индивидуална, већ друштвена потреба. Јер, „све док човек мора да се бори за људска права која су угрожена, наука није осигурано и искључиво средство напретка и ослобођења. Она може бити истовремено и средство деструкције, манипулисања човеком и тиме и његовом слободом и постати омрзнуто и једнострано средство доминације и чувања конзервативизма прошараног илузијом о благостању и напретку. Констатујући да „примена науке и истине о човеку на људска права није до данас проширила концепцију и број људских права изван оног што је већ крајем XVIII века истакла социјалистичка мисао и што називамо социјално-економским правима“, он такође указује да је карактеристика ових концепција да су заснована на „индивидуу као основном и недељивом елементу људског света и о индивидуалности која је супротна интегралности тога света“. Или, другим речима, на схватању да индивидуа стоји насупрот државе од које искамчује или добија на дар одређена права.”

Овај дуализам је претворио људска права у меру а не смисао остварења човека, и то у меру прагматичну и вулгарно-материјалистичку. Човек се учио да тражи од „државе“ за себе, да не би живео у вечитом страху од немаштине, експлоатације, силе, усамљености, али не мењајући ове од њега отуђене силе које увек могу да му господаре“. Тако схваћено људско право, каже професор Борђевић, било је нека врста одбране да се човек потпуно не „сруши“ што није било ни у интересу поретка силе.

У светлу такве прошлости и научних открића модерне генетике, биологије, опихологије, медицине, а затим друштвених истраживања о човеку и у светлу потхвата какав је самоуправљање да се човеку врате од њега отуђене силе, професор Борђевић велики део својих напора посвећује залагању за другачије приступ човеку у процесу изградње социјалистичког друштва (*Личност у социјализму*, 1957) и за проширење концепција и правних и друштвених оквира за развој човекових права и слобода (*Социјалистичко самоуправљање и слобода човека и њихова заштита*, 1978 и *Социјализам и слобода*, 1982).

Широка је панорама права и слобода које је југословенски уставни систем обухватио, од права на самоуправљање до слободe вероисповести, а којима се бавио и професор Борђевић не само као правни теоретичар и политички писац, него и као председник уставног суда. Његова велика ерудиција и политичко и правно искуство, као и ширина политичко-филозофског приступа дошли су до изражаја у осветљавању различитих аспеката човекових права и слобода и у извлачењу из прокламованих права неких логичких и правно-политичких консеквенци, чиме његове расправе о овим питањима проширују класичне оквире у којима су се она разматрала. Тако је то, на пример, кад се ради о „праву на живот“, „праву на околину“ (еколошка права) и о сличним правима. Смисао и потенцијали неких нормативних решења и идеолошких ставова јасније се виде кад буду развијене њихове импликације. На пример, у вези с правом на живот, поставља се питање смртне казне, еутаназије, прекида трудноће, затим да ли „право на живот“ укључује и право на одрицање од живота, да ли оно значи само „право на голи живот“ и пуко животарење или подразумева неки одређени квалитет живота. Да ли у крајњој линији значи човеково право да сам уређује свој живот или мора прихватити облике задовољавања животних потреба које му друштво пружа односно за њега организује, чак и кад би човек то могао осећати не само као психолошку тескобу него и као економску експлоатацију и политичку доминацију коју остварује „организатор задовољавања потреба“. Следи питање може ли се дозволити искоришћавање онога ко умире и читав низ других етичких, правних и филозофских дилема. Слично се у радovima професора Борђевића анализирају проблеми у вези с правом на самоуправљање, које имплицира безброј других права.

Теоријски гледано, нека права би требало да произлазе као логичне консеквенце социјалистичког опредељења. За нека друга требало би се у име социјалистичког хуманизма изборити да постану стандард у цивилизованом свету, или бар у социјалистичком, као што су већ давно у развијеним демократским земљама успостављени системи гаранција који се обухватају појмом *habeas corpus*. Неким новим или релативно новим правима професор Борђевић настоји обезбедити што шире друштвено прихватање, налазећи правни основ за њих тумачењем општих ставова,

правних начела, у принципима социјализма, нарочито самоуправног и у општим начелима југословенских устава. Таква права су на пример „право на иницијативу“, „толерантност и право на толеранцију“, „право на разликовање“ (нарочито се конфронтира егалитаристичким и униформистичким концепцијама и пракси економске ураниловке и идеолошког глајхшталтовања), „право на грешке“, право на дијалог, конфронтацију, на социјалистичке алтернативе, на експериментисање, на слободу од бирократије, од заосталости и примитивизма, од незнања и „свезнања“, право рећи не и кад се у хору чује само „да“, „право на заједницу и слобода од усамљености“, нека права потрошача (и у односу на произвођаче) и низ других права која у ствари представљају тражење одговора на проблеме које је поставио друштвени развјатак, а које друштвена пракса и правни поредак морају решавати, уважавати и штитити уколико се хоће напредак социјализма и демократије.

VII

Професор Борђевић се доста бавио проблемом дужности и обавеза као пратиоца сваког права и слободе. Доста је и писао о „одговорном друштву“ инсистирајући, чини се много пре било кога другог, на ставу да се самоуправљање и слободније друштво не може изградити без одговарајућих услова за успостављање и прихватање одговорности, која је у сваком демократском друштву комплементарна људским правима и слободама и њихов услов. Он је био и иницијатор да се утврди и усвоји један етички кодекс о правима, слободама и дужностима самоуправљача у чијој је основи била сагледана потреба да се у својим асоцијацијама и у односу међу њима ослобођени човек придржава скале моралних вредности које би развијале солидарност и узајамност и омогућавале толерантан дијалог, а искључиле сваки монополизам на штету трећег, експлоатацију и доминацију. Социјализам мора бити заснован на плурализму и аутономији субјеката, на солидарности и узајамности. Одговорност је и део механизма заштите права.

Свако друштво има право да се брани и обавезу да своје чланове заштићује. Демократска друштва, међутим, поред осталог, не познају деликт мишљења (*delict d'opinion*). Између овог нормативног захтева и садржаја друштвене свести о томе од чега треба да се друштво брани постоји латентни конфликт који може бити решен на штету човека. Стога је улога суда у заштити човекових права и слобода веома важна и сложена. Суд, како каже професор Борђевић, није и не сме се схватити само као обичан инструмент политичке власти, већ као установа у социолошком смислу, као део друштвене структуре у служби човека и његових потреба. Имајући у виду овакву улогу суда југословенски Устав од 1963. садржао је став да је судство установа друштвене заједнице (а не, дакле, пуко средство државе). У овом смислу демократска улога суда мора се огледати у његовој „независности и стваралачкој примени закона и устава, а то значи не само у примени прописа и у заштити поретка, већ и у обезбеђивању оних односа, положаја и права људи који социјализам чине социјализмом и демократију достојном тог имена“. Професор Борђевић пред судије поставља велики задатак и очекивања да у име со-

цијализма и демократије друштвене конфликте разрешавају у духу устава и закона, основних принципа и оријентација и да буду спремни на одбијање да унапред прихвате примат политике над слободом човека, „државног разлога“ над разумом и разумним оријентацијама социјализма и његових људи.

Могло би се закључити констатацијом да је током више деценија деловања професора Борђевића, писаном речју и делом, имало као водич идеју о потреби бољег, слободнијег и хуманијег друштва чији услов и садржај представља стално проширивање и учвршћивање човекових права и слобода и развијање осећања дужности према другом човеку и да је његова делатност посвећена увођењу људи у проблеме чије решавање та перспектива изискује.

SUMMARY

RIGHTS AND LIBERTIES AS AN ELEMENT OF CONSTITUTIONALITY AND SOCIALISM

Human rights and liberties in an organized society and state are a permanent subject of social, political and legal thought. From the first beginnings of the socialist and worker's movement they are subject to a number of controversies whose significance rose in the course of developing a socialist society.

Professor Jovan Đorđević has, with his theoretical works in the field of legal and political science, and personal contribution to the constitutional development of contemporary Yugoslavia on the heritage of modern constitutionalism, given a great contribution to development of thought of the significance of human rights, liberties and responsibilities for the establishment of a more human, more open and more responsible society. He has widened the traditional field of interest for the questions of human rights and liberties, giving at the same time a critique of the conceptual framework in which the problem of man's liberation was deliberated: the philosophical-antropological approach which takes into account man's genetic nature, but by-passes the significance of social institutions, he thinks is insufficient; legal positivism is also unacceptable because it sees man as a product of society and state which has power over him so that it authorizes or permits him to do one thing, and forbids him to do another. Đorđević makes critical analysis of processes in which contemporary state entangles the contemporary society in a giant net of measures using modern technological means and the power of megacomputers and rationalizes its practice with principles of „security“ as a new version of *Staatraison*.

By analysing how capitalism depersonalizes man giving the prime position to things and how etatistic authoritarian socialism establishes society and state on a hierarchy which divides people on the basis of privilege and forms new gaps, he sees in the trends of participation and the development of rights and liberties conditions without which contemporary societies will not be able to secure those social and interpersonal relations and links which are requisite in order not to bring about a new pessimism of the fall of man. Đorđević's concept is in essence similar to the classic „liberty within the framework of law“ as a solution that is not despotic on monocratic, but at the same time he tends to give back the philosophical-ethical and emancipatory content to the concept of law, but not only on the basis of the „compliance“ of norms of the lower to the higher legal source. In this Đorđević stresses the role of the independent judiciary: constitutional provisions on human right and liberties should be directly applied (because laws under the term „deduce“ in reality limit rights); he

appeals to the intellectual and moral conscience and autonomy; Đorđević sees a significant role of science (the science of socialism is still in the metaphysical stage and has not developed, a an adequate theory of man); and in self-management finds the universal key for rehabilitation of man a free and active social subject.

RÉSUMÉ

DROITS ET LIBERTÉS EN TANT QU'ÉLÉMENT DE CONSTITUTIONNALITÉ ET DE SOCIALISME

Dans une société et dans un Etat organisés, les droits et les libertés de l'homme font l'objet durable de la pensée sociale, politique et juridique et dès les premiers débuts du mouvement socialiste et ouvrier ils font l'objet de toute une suite de controverses dont l'importance s'est accrue avec le processus d'édification de la société socialiste. Par ses travaux théoriques dans le domaine des sciences juridiques et politiques et par sa contribution personnelle au développement constitutionnel de la Yougoslavie actuelle sur les acquis du constitutionnalisme moderne, le professeur Jovan Đorđević a donné un grand apport au développement de la conscience sur l'importance des droits, libertés et devoirs de l'homme, pour l'établissement d'une société plus humaine, ouverte et responsable. C'est lui qui a étendu le domaine traditionnel d'intérêt pour les problèmes des droits et libertés humaines, critiquant en même temps des cadres conceptuels dans lesquels le problème de la libération de l'homme était considéré: d'une part, l'approche philosophique-antropologique partant de la nature générique de l'homme et négligeant l'importance des institutions sociales — est, selon lui, insuffisante; d'autre part, le positivisme juridique qui sous-entend que l'homme est le produit de la société, c'est à dire de l'Etat qui a le pouvoir sur l'homme et l'autorise ou lui permet de faire une chose en lui interdisant une autre — il estime inacceptable. J. Đorđević soumet à l'analyse critique les processus dans lesquels l'Etat d'aujourd'hui englobe par ses mesures, comme des filets géants, et empêche de plus en plus la société contemporaine, utilisant pour le faire les moyens technologiques modernes et le pouvoir des mégaordinateurs et rationalisant sa pratique avec les principes de „sécurité” en tant qu'une nouvelle variante de la *Staatsraison*. Analysant la manière dont le capitalisme impersonnalise l'homme en donnant la priorité aux choses, et la manière dont le socialisme étatique autoritaire constitue la société et l'Etat sur une base hiérarchique, où les privilèges divisent les hommes et introduisent de nouvelles distances, c'est dans les trends vers la participation et dans le renforcement des droits et des libertés, qu'il voit les conditions sans lesquelles les société actuelles ne pourront pas assurer les communications et rapports sociaux et inter-humains nécessaires à toute société, si elles ne veulent pas inciter un nouveau pessimisme sur la chute inévitable de l'homme. En somme, la conception de J. Đorđević est semblable à la conception classique de la „liberté dans les cadres de la loi” en tant que solution qui évite le despotisme et la monocratie, mais il s'efforce en même temps de rendre à la notion de loi, le contenu ancien philosophique, éthique et émancipateur sans être uniquement satisfait par „la validité” des normes sur la base de concordance des sources de droit formelles inférieures avec les sources de droit supérieures. Dans ceci il donne un grand rôle à la justice indépendante; il plaide en faveur de l'application directe des dispositions constitutionnelles sur les droits et les libertés (car les lois, en précisant ces droits, les limitent en réalité); il invoque la conscience et l'autonomie intellectuelles et morales; il dédie un grand rôle aux sciences (la science du socialisme est encore dans sa phase métaphysique et n'a pas encore de théorie adéquate de l'homme) et c'est dans l'autogestion qu'il trouve la clef universelle pour la réhabilitation de l'homme en tant qu'un sujet social libre et actif.